

Adana Ulu Camii

A. Osman UYSAL

Günümüzde artık iyice gelişerek olgunlaşmaya başlayan Anadolu Türk Mimarisi araştırmalarında; Türklerin doğudan getirdikleri mimarî birikimler, Anadolu'ya geldikten sonra Bizans, Ermeni, güneydeki İslâm sanat çevrelerinden aldıkları biçim ve süsleme öğelerinin neler oldukları aşağı-yukarı tamamen bilinmekte ve çevre kültürlerden gelen bu unsurların, Anadolu'ya ulaşırken geçtiği yollar; tarihi bilinen somut örneklerle ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu arada, eldeki verilerin yetersizliği nedeniyle tam açıklanamayan; fakat, ister mimarî biçimlenişte, ister dekorasyonda olsun hissedilen etkileşimlerin; somut örnekler verilmeden ve sağlam mesnetlere dayandırılmadan etki kaynağı olan bölgenin sadece ismi verilerek geçirildiğine de şahit oluyoruz. Türk Sanatı Tarihi araştırmalarında zaman zaman karşılaştığımız bu tür yuvarlak ifadeler, özellikle; henüz herşeyiyle incelenmemiş olan "Beylikler Devri Sanatı" söz konusu edildiğinde karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin, Köseadağ Savaşı'nı müteakip çökmeye başlaması üzerine kuzey, batı, güney, orta ve güneydoğu Anadolu bölgelerinde kurulan çok sayıdaki beyliklerin mimarlık uygulamaları; —getirdikleri yenilik ve değişikliklerin yanı sıra— Selçuklu geleneğinin bir devamcısı olarak, Türk Mimarîsi'ndeki gelişmenin önemli bir halkasını oluştururlar.

13. yy. ikinci yarısından itibaren Anadolu Selçuklu Devletinden kopmaya başlayan bu beyliklerden Karamanoğulları (1256-1483) ve Eşrefoğulları'nın (13. yy. ikinci yarısı - 1327) yapı sanatı büyük ölçüde Selçuklu geleneğini devam ettirmişlerdir.⁽¹⁾ Hamitoğulları Beyliği'nin de Selçuklular'ın mimarî anlayışından kopmadığı, mevcut örneklerden anlaşılmaktadır. Mekân anlayışının değişmeye başlaması, revaklı avlunun cami bünyesine katılması, son cemaat yeri, portallerdeki sa-

deleşme eğilimi ve mermer kaplamaların kullanılması⁽²⁾ . . . v.b. gibi yeniliklerin; "daha çok, Anadolu'nun batı bölgelerinde hüküm sürmüş olan Saruhan (1300-1410), Aydın (1300-1403), Menteşe (1300-1425), Germiyan (1300-1428) ve Osmanoğulları'nın kurmuş oldukları cami ve medreselerde gerçekleşmiş görürüz."⁽³⁾

Adana ve çevresinde 1353'den 1608'e kadar hüküm süren ve çoğunlukla Memlûklere tâbi olarak yaşayan Ramazanoğulları ile, Maraş-Elbistan civarında, 1339'da Memlûklerin onayıyla beylik kuran Dulgadoğulları'nın (1339-1521)⁽⁴⁾ mimârîlerinde ise; Selçuklu Sanatı'ndan ziyâde, Suriye ve Mısır etkilerinin ağır bastığı bilinen bir gerçektir. Yalnız, hiç bir zaman gözden ırak tutulmaması gereken önemli bir nokta var ki; o da, bu etkilerin biçimsel olmaktan çok, dekoratif karakterli oluşlarıdır.

Fakat "Suriye ve Mısır patentli" unsurların Anadolu'ya ilk girişler, 14 yy. gibi geç bir dönemde değildir. Daha erken devirlere bir göz atıldığında; "12 ve 13. yy.larda Anadolu Mimârîsi'ni etkileyen bölgeler arasında Irak, Suriye ve Mısır"⁽⁵⁾ın da olduğu görülecektir. Bu yüzyıllarda, Artuklularla sıkı kültürel-politik ilişkiler kurmuş olan Zengî ve Eyyubî Devletlerinin egemenlikleri altındaki Suriye ve Mısır; Selçuklulardan aldıkları mimârî unsurlar ve motiflerle, Fatimî Sa-

(1) Aslanapa, O., *Türk Sanatı, Remzî Kitabevi*, İstanbul, 1984, s. 204;

Yetkin, S.K., *Türk Mimarîsi*, Ankara, 1970 (1), s. 155.

(2) Yetkin, S.K., a.g.e., s. 155.

(3) Yetkin, S.K., a.g.e., s. 155.

(4) Ramazanoğulları ve Dulgadoğulları için bkz.: Uzunçarşılı, İ.H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1969, s. 176 - 179; 169 - 175.

(5) Kuban, D., *Anadolu Türk Mimarîsinin Kaynak ve Sorunları*, İst. 1965, s. 59.

natı'ndan kalan repertuarı uyumlu bir tarzda yoğunlaşarak, geliştirme yolundadır. Kuzeydeki komşu kültürün, böylesine bir sentezden faydalanmak istemesi ve etki altında kalmasından daha tabii bir şey olamazdı. Gerçekten de; Artuklu cami ve medreselerinin cephelerine, avlu ve portallerine biçim veren dilimli kemer; Suriye Zengî Mimârîsi'yle yakın benzerlikler içindedir.⁽⁶⁾ Suriye ve Mısır'ın renkli taş uygulamalarının Anadolu'ya taşıyıcısı olarak kabul edilen Artuklular; en fazla bu özellikleriyle, Güneydoğu Anadolu, Orta ve Batı Anadolu'da etkili olabilmişlerdir.⁽⁷⁾

Artukluların 1409, Hasankeyf Eyyubîlerinin 1524'te tarih sahnesinden çekilmelerine kadar geçen süre içerisinde güneyden gelen etkilerin Anadolu'ya aktarılmasında; Artuklular kadar, —Memluk tâbiyetindeki— Dulğadırlı ve Ramazanoğullarının da rolleri vardır.

Biz, bu kısa araştırmamızda; yukarıda zikrettiğimiz son iki beylikten Ramazanoğullarının Adana Ulu Camii'ndeki, Memlûk yoluyla gelen Suriye ve Mısır etkilerine değinmeye çalışacağız. Bu arada Irak'tan, Anadolu'da ise Selçuklu ve Osmanlı'dan kaynaklanan unsurlara da yer vereceğiz.

Kendi adıyla anılan külliye'nin camii olan eser; Ulu Cami Mahallesi'nin orta kısımlarında yer alır.⁽⁸⁾ Üzerindeki kitâbelerden anlaşıldığı kadarıyla, 913 H. (1513 m.)-948 H. (1541 m.) yılları arasında inşa edilmiştir.⁽⁹⁾ Yapımına 1513 M.-de Ramazanoğlu Halil Bey tarafından başlanan cami;⁽¹⁰⁾ daha sonra Halil Bey'in oğlu Pirî Paşa tarafından 926 H. (1520 M.) ve 948 H. (1541 M.) yıllarında⁽¹¹⁾ yaptırılan çalışmalarla son şeklini almıştır.

Adana Ulu Camii, batıda esas küttleden dışa doğru çıkıntı yapan blok dikkate alınmazsa kareye yakın ölçülerdedir ve enine dikdörtgen avlu ile bunun güneyindeki harim ve türbeden meydana gelir (Resim: 1).

Batı kenarından bir ve kuzeyden iki sıra revaklarla kuşatılan avluya, doğu cephesindeki ve batıya doğru çıkıntı yapan bloğun batı cephesindeki portallerden geçilmektedir. "16. yüzyılda yapılmış olan batı portalı, üç kubbeli ve iki odalı"⁽¹²⁾ kuruluşuyla değişik bir giriş mekânı düzeni gösterir. Batı revağına geçit veren bu kuleli blok tuğla malzemesi ve değişik üslubuyla ayrı bir yapı olduğunu göstermektedir.⁽¹³⁾ Doğü portalı, avlunun kuzeyini kuşatan revaklardan dışta-kinin, doğu duvarıyla birleştiği yerde kurulan minarenin güneydoğu köşesinde bulunmaktadır.

Enine dikdörtgen plânlı harim, kuzey cephesindeki üç kemerli açıklıkla (Resim: 2) avluya açıl-

makta olup; kible duvarına paralel sıralanan dört sütun üzerine hafif sivri kemerlerle beş bölümlü iki sahna ayrılmıştır.⁽¹⁴⁾ Sahınların üzeri çapraz tonozlarla; mihrab önü ise, oniki kenarlı bir tambur üzerinde yükselen bir kubbe ile örtülmüştür.

Buna karşılık üst yapının dış biçimlenişinde daha değişik bir görünümle karşılaşırız. Şöyle ki; içten tonozla örtüldüğünü söylediğimiz harim, dıştan kırma çatılı bir kuruluş gösterir (Resim: 3). Kırma çatıdan yukarıya doğru fırlayan poligonal tamburun her bir kenarına birer pencere açılmıştır. Tamburun üstünde yükselen kubbe, Mısır kubbelerinin esinlendiğini belli eder bir biçimde yüksek sivri kemer kesitten hareketle elde edilmiş soğanvari bir form gösterir. Harimin bitişiğindeki türbenin kubbesi de aynı özelliktedir. Mihrab önü kubbesi ile türbe kubbesi, Osmanlı mimarisinde olduğu gibi kurşunla kaplanırken; revak kubbeleri, Antalya Yivli Minare ya da Balat İlyas Bey'in kubbelerini andırır bir biçimde oluklu kiremitle kaplanmıştır (Resim: 4). Oluklu kiremit, hemen bütün Akdeniz bölgesi ülkeleri için karakteristiktir.

Harimin doğusunda kalan 1540 tarihli kare plânlı türbeye, çapraz tonozlu ve mihrabiye bir ön mekân ile, harimdeki kapı çıkıntılarından geçilebilmektedir. İçerisinde Ramazanoğullarına ait üç çinili lahit vardır. Türbe duvarlarını zeminden itibaren 2 metreye kadar olan kısımlarını kaplayan çiniler 18-19. yüzyıl İstanbul imâlâtıdır.⁽¹⁵⁾ Türbenin altında beşit tonozlu bir mumyalık yer alır.

Ulu Cami'in genel şemasını kısaca verdikten sonra, dışarıdan başlamak üzere çeşitli yapı ele-

(6) Altun, A., Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimârîsi'nin Gelişmesi, Kültür Bakanlığı Yayınları: 164, Türk Sanat Eserleri Serisi: 3, İstanbul, 1978, s. 300.

(7) Altun, A., a.g.e., s. 301.

(8) Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, Ankara, 1972, s. 2.

(9) Öztürk, S., Adana İlinde Ramazanoğullarına Ait Akça Mescit-Ulu Camii ve Yağ Camii, A.Ü. D. T. c. Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü (Yayınlanmamış öğrenci İlsans tezi), Ankara, 1966, s. 8; Yıldız, F., Adana Kentindeki Cami-Mescitler ve Bunların Dekorasyonu, A.Ü. D.T.C.Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü (Yayınlanmamış öğrenci İlsans tezi), Ankara, 1973/ 74, s. 5.

(10) Gündoğdu H., Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik, I. O. Ed. Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü (Yayınlanmamış doktora tezi), İst. 1979, s. 364.

(11) Aslanapa, O., Türk Sanatı, C. II, İstanbul, 1973, s. 241; Yıldız, F., a.g.e., s. 6; Öztürk, S., a.g.e., s. 8.

(12) Gündoğdu, H., a.g.e., s. 364.

(13) Dilaver, S., Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Avlu Gelişimi, K.T.Ü. İnşaat-Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü (Yayınlanmamış Doçentlik tezi), Trabzon, 1976, s. 109.

(14) Gündoğdu, H., a.g.e., s. 364.

(15) Aslanapa, O., Türk Sanatı, C. II, s. 243.

manlarını mukayeseli olarak incelemeye geçebiliriz:

Ulu Cami'in biraz masif bir görünüm arzeden doğu cephesi hariç, diğer cepheleri bol sayıda pencerelerle hareketlendirilmiştir. Pencerelerin duvarlara oturtuluş biçimleri ve renkli mermer işçilikleri, Mısır'daki Memlûk yapılarında sık karşılaştığımız bir düzenin uzantıları olduklarını açıklıkla ortaya koyarlar. Özellikle türbenin cephesindeki ve eski yapı olduğu ileri sürülen bölümün kuzey cephesindeki pencereler Memlûk etkilerini hissettirirler. Türbenin pencereleri, Kahire'deki Sultan Baybars Camii (1226)'nin portal cephesindeki nişler, Sancar el-Gavli Medresesi, Sultan Hasan Medresesi (1356/1362) gibi yapıların pencere kompozisyonlarıyla akrabadır. Türbeyi aydınlatan, düşey dikdörtgen çerçeveli üç pencereden her biri; temelden saçağa kadar yükselen ve fazla derin olmayan nişlerin alt yarıları içine yerleştirilmişlerdir. Yatay kuşaklar halinde üstüste alternatifli olarak sıralanan mermer kaplamaların çerçevelediği pencerenin sağında ve solunda birer sütunce yer almaktadır. Geometrik düğüm-lü profilleriyle Zengî Sanatı'ndan etkilendiği belli olan sütuncelerin basit başlıkları vardır. Pencere lentosunun üzerindeki mermer geçmeleri (claveaux) Suriye yapılarında, örneğin, Eyyûbiler tarafından büyük ölçüde yenilenen Halep Kalesi (1223) cephesindeki pencere açıklıklarında görülebiliyoruz. Aynı geçmelerle, Kahire Berkuk Medresesi kapı açıklıklarının üstündeki düz atkılarının yüzeylerinde karşılaştık mümkün.

Burada nişin üst kenarını hareketlendiren mukarnaslı frizin orijini ise, doğrudan Memlûk Mimârî dekorasyonuna dayanmaktadır.⁽¹⁶⁾ Fatımîlerin El-Akmer Camii'nden çok şey aldığı anlaşılan Sultan Baybars Camii'nin portal cephelerindeki dilimli kemerli nişlerin dikdörtgen çerçevelerinin üst kenarında ve Sultan Hasan Medresesi türbe cephesindeki nişlerde, pencere kompozisyonunda çok tutulan mukarnaslı frizi görülebiliyoruz. Sultan Hasan'daki pencereler, tıpkı Adana Ulu Camii'ndeki gibi yüksek, fakat derin olmayan bir niş içerisine açılmışlardır. Şu farkla ki; Sultan Hasan'da her nişte altta ve üstte olmak üzere ikişer pencere açıklığı mevcuttur. Ayrıca, hemen hemen saçağa kadar ulaşan nişin üst kenarı, Adana'da olduğu gibi, düz değil, üç dilimli bir sağır kemer biçimindedir.

Anadolu'da Memlûk Sanatı'ndan ilham alınarak mukarnaslı olarak yapılmış pencere çerçevelerine; Anadolu Selçuklularının Çay Taş Medresesi (1279) gibi yapılarında ve Beylikler Dönemi'nde Selçuk İsa Bey (1374) Camii'nde rastlıyoruz. Bu bakımdan, Anadolu'nun en uzak köşelerine

kadar uzanan bu memlûk kompozisyonunun Adana Ulu Camii'nde görülmesini yadırgamamak gerekiyor.

İlk yapıya ait olduğu zannedilen ve cami bünyesinden dışa doğru taşıntı yapan kütenin kuzey cephesindeki pencere kuruluşu ise daha değişik-tir. Burada, yine çok yüksek verilen niş, düşey dikdörtgen bir çerçeve içine yerleştirilmiş dilimli iki sağır kemerden oluşmaktadır. Nişin alt kısmına açılan pencerenin pervazları, polikromik taşların nöbetleşe dizilmesinden meydana gelmiştir. Pencere lentosunun hemen üzerindeki mermer kaplama, türbe cephesindekilerle aynı özelliği gösterir. Pencerenin iki yanına gelecek şekilde nişin köşelerine yerleştirilen sütuncelerde Zengi üslubundaki düğümler göze çarpar. Burada gördüğümüz dilimli kemerle doğu portali kavsarasında tekrar karşılaşıcağız. Anadolu'da özellikle Artuklu medreselerinin portal kavsaralarında karşımıza çıkan dilimli kemerin geçmişi Samarra'ya (9. yy.) kadar gitmektedir. Samarra yapılarında üç ya da beş dilimli olarak yer alan dilimli kemer, buradan İspanya Emevilerine kadar ulaşmış ve Kurtuba Ulu Camii'nin II. Hakem ilâvelerinin destek sisteminde taşıyıcı eleman olarak en son kullanım imkânlarıyla ve büyük bir ustalıkla denenmiştir. Mısır'daki Memlûk yapılarının portallerinde sık karşılaştığımız kemer formunun Artuklu yapılarını etkilediğini söyleyemiyoruz. Çünkü bu tip kemer formu Mısır'a Eyyûbiler tarafından taşınmış olmalıdır. Suriye'deki Eyyûbî yapılarında gördüğümüz dilimli portal kemerleri Artuklu portallerinde de ortaya konulmuş; sonra Anadolu'ya atlamış olmalıdır.

Eski yapının batı cephesindeki partolin kütesi beden duvarlarından daha yüksek tutulmuştur. Düşey dikdörtgen portal çerçevesinin ortasına açılan niş, kaş kemerli bir dış çerçeve içine yerleştirilmiş Bursa tipi kemer ve mukarnaslı kavsara ile kademe-lenmiştir. Bursa kemerli girişin iki yanında mukarnaslı mihrabiyeler ve nişin köşelerinde birer sütunce vardır. Sadeliğiyle Selçuklu portallerinden ayrılan batı portalindeki Bursa tipi kemer ve mukarnaslardan sarkan plastik sarkıtlar Osmanlı Mimarisi'nden gelmektedir. Portali taçlandıran bitkisel karakterli dişli mazgallar ise, Memlûk yapılarının hemen hepsinde beden duvarlarını taçlandıran klasik bir motiften başka birşey değildir. Orijini Pers ve Sasaniler'e kadar inen dişli mazgalları; Darius Sarayı'nda (M.Ö. 6 - 5. yy.), M.Ö. 4. yüzyıldan Sus Sarayı'nda ve M.S. 5 - 6. yüzyıldan kalma Sarvistan

(16) "Bu nişlerin ilk örneği El-Akmer Camii'nin (1125) portalinin iki yanındaki nişler olmaktadır." Ödekan, A., Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisi'nde Mukarnaslı Portal Örtüleri, İ.T.Ö. Mimarlık Fakültesi, İstanbul. 1977, s. 35.

Sarayı gibi yapılarda bulabiliyoruz.⁽¹⁷⁾ Buradan Emevilere geçen mazgallar, İslam ordularıyla birlikte Endülüs (İspanya)'e kadar ulaşmış; 11. yüzyıl başlarında tamamlanabilen Kurtuba Ulu Camii'nin cephelerini süslemiştir. Mısır'da Tolunoğlu Camii'yle birlikte bulduğumuz bu motif, El-Ezher Camii'nde de görüldüğü gibi Fatimî Dönemi mimarisinde unutulmamış; Eyyübîler'in ardından Mısır'a ve Suriye'ye hâkim olan Memlûklü mimari uygulamalarının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu nedenle mazgal motifinin Memlûklular'dan devredilerek Adana Ulu Camii'nde tekrarlandığını söyleyebiliriz. Adana Ulu Camii'nden başka, yine bir Ramazan-öğlü eseri olan Adana Yağ Camii (1558) portalinde de mazgal uygulamasına rastlıyoruz.

Portal kütesinin hemen gerisinden yükselen kulevari iri mukarnaslı örtünün Anadolu'da ikinci bir örneği yoktur. Kökeni çok erken dönemlere inen ve İran kökenli olduğu sanılan mukarnasın 11. yüzyıldan itibaren İslam dünyasında⁽¹⁸⁾, doğudan batıya doğru bir yayılma çizgisi doğrultusunda kullanılmaya başlandığı bilinmektedir. Irak'taki mukarnasların öncüsü Samarra'daki Beytül-Halife'nin ardından; yine Samarra yakınlarındaki 1094 tarihli İmam Dur (Müslim İbn Kureyş) Türbesi'nde, İslam dünyasında yapılmış ilk mukarnaslı kubbeyle karşılaşırız.⁽¹⁹⁾ Kübik alt yapının üzerinde bir kule gibi yükselen bu örtü sistemi Irak'ta birçok türbelerde kullanılmaya devam edilmiştir. Bu türbeler arasında 13. yüzyıla tarihlenen Sitte Zübeyde⁽²⁰⁾'yi, Irak'ta Cezire, Musul ve Şeyk Adi'deki türbeleri sayabiliriz.

Kulevari mukarnaslı örtüye diğer İslam ülkelerinde tesadüf edemediğimize göre; Adana Ulu Camii'nin batı portalini taçlandıran bu kuruluşun Irak kökenli olduğunu kabul etmemiz gerekiyor. Ancak, örtüyü taşıyan poligonal kasnağı çepeçevre kuşatan; mukarnas nişleri arasındaki bir hayat ağacı kabartmasına doğru uzanan simetrik ejder motiflerinin Anadolu'lu olduğu kesindir (Resim: 5).

Kayseri Tuz Hisarı Sultan Hanı (1326) Köşk Mescidi'nin⁽²¹⁾ kemer yüzeyinde bir benzerine rastladığımız karşılıklı ejder kompozisyonuna; bundan önce, Selçuklular'ın Suriye'deki uzantısı olan Zengîlerden Nureddin Zengî (1146 - 1174) döneminde büyük ölçüde tamir edilen⁽²²⁾ Halep Kalesi'nin içi kale kapısında ve Selçuklu nesihle yazılmış kitabesinden 1221 tarihinde yapıldığını anladığımız Bağdad Kalesi Tılsımlı Kapısı'nda ortaya konmuştu.⁽²³⁾ Selçuklular'ın Suriye'deki temsilcisi Zengîlerin sanatında gördüğümüz çifte ejder motifini; Tılsımlı Kapı'yla hemen hemen aynı tarihli Konya Kalesi'nde (1220 civarı) ve arkasından Tuz Hisarı Sultan Hanı'nda uygulanmıştır. Bunların dışında Anadolu Selçuklu Mimarî dekorasyonunda çeşitli kompozisyonlar içerisinde verilmiş ejder

motiflerini; Çankırı Darüşşifa'sından (1235) Burdur Susuz Han'a (13. yy. ortası); Ani Kalesi'nden Diyarbakır Kalesi'ne ve Erzurum Çifte Minareli'den Akşehir Kileci Mescidi'ndeki ahşap kapı karnatlarına kadar Anadolu'nun birçok bölgesinde, çok değişik yapı türlerindeki farklı malzemeler üzerinde görmek mümkündür.⁽²⁴⁾

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi, Adana Ulu Camii'ndeki ejder çifti; Selçuklu geleneğinin bu 16. yüzyıl yapısında hatırlanmasından başka birşey değildir.

Doğu cephenin kuzey köşesine yakın bir yerde, minarenin güneyine bitişik olarak yükselen doğu portalinin çerçevesi, hafifçe dışa doğru taşmaktadır (Resim: 6). Düşey dikdörtgen portal cephesinin ortasında yüksek sivri kemer çerçeveli niş yer almaktadır. Cephe, mukarnaslı kavsara ve kitabe hariç tamamen renkli mermerle kaplanmıştır. Yatay kuşaklar halinde cephedeki kornişe kadar nöbetleşe dizilen siyah, açık kahverengi ve açık renk mermer kaplamalar Suriye etkisini yansıtır. Suriye'den Mısır'a kadar uzanan; Endülüs'te bile karşımıza çıkan; sözün kısası Akdeniz'li bir karakter arzeden düzenlemenin Anadolu'daki uzantılarından birisi de Adana Ulu Camii'dir. Bu özelliklerin Anadolu'ya Zengî-Eyyübî ve Memlûk yoluyla girdiği şüphesizdir.

Portalde, dikdörtgen giriş açıklığının üstündeki atkının yüzeyi kilim motifini andırır bir biçimde geçmeli mermer kaplamalarla süslenmiştir. Bunun hemen üzerindeki yatay bordürün yüzeyini kaplayan kitabe; dört taraftan beyaz mermerle kasetlenmiştir. Kitabe bordürünün portal cephesindeki uzantısında da siyah-beyaz kontrastıyla verilmiş kasetlemeyi görüyoruz. Kavsaranın içindeki mu-

(17) Bkz.: Onsal, B., *Mimarî Tarihi*, İ.Y.T.O. Yayınları, Sayı. 53, İst. 1967, s. 204, Res. 183; s. 207, Res. 191; s. 224, Res. 212.

(18) Ödekan, A., a.g.e., s. 16.

(19) Ödekan, A., a.g.e., s. 27.

(20) Sitte Zübeyde Türbesi'nin planı ve örtü sistemi için bkz.: Rumpel, M., *La Coupole Dans L'Architecture Byzantine et Musulmane*, Starasbourg 1956, p. 46; Rumpel, mukarnaslı örtünün ilk homojen uygulaması olarak, Bağdad yakınında inşa edilen ve 13. yüzyıl başlarına tarihlenen Sitte Zübeyde'yi göstermektedir: a.g.e., p. 47.

(21) Öney, G., *Anadolu Selçuklu Mimarisi'nde Süsleme ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara. 1978, s. 45, Res. 31.

(22) Gündoğdu, H., a.g.e., s. 113.

(23) Gündoğdu, H., a.g.e., s. 115 - 116.

(24) Anadolu Selçuklu Çağı ejder figürleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Öney, G., "Anadolu Selçuk Sanatı'nda Ejder Figürleri", *Belleten*, C. XXXIII, Sayı. 130, T.T.Kurumu Basımevi, Ankara. 1969, s. 171 - 184; yine aynı yazarın, *Anadolu Selçuklu Mimarisi'nde Süsleme ve El Sanatları*, Ankara. 1978, s. 49 - 54.

karnas sıraları tepede dilimli bir yarım kubbecikle sonuca ulaşmaktadır. Portal çerçevesinin üst kenarında iki sıra halinde dizilmiş palmet kabartmaları, inci dizili bordürler arasına alınmıştır. Bitkisel karakterli bu saçak kornişi, Kahire Sultan Hasan

Medresesi'nin cephelerini boydan boya kateden ve portali de taçlandıran mukarnaslı saçak kornişini hatırlatmaktadır. Birçok bakımdan Anadolu Selçuklu portallerinden etkilendiği belli olan Sultan Hasan Medresesi portalinin üst kenarındaki mukarnaslı saçak kornişi, Ramazanoğulları'ndan başka Akkoyunlular'ı ve Karamanoğulları'nı da etkilemiş benziyor. Mardin'de 15. yüzyıl sonlarında⁽²⁵⁾ Akkoyunlular tarafından inşa edildiği ileri sürülen, fakat kitabesi bulunmayan Kasımiye Medresesi portal cephesinin üst kenarındaki silmenin hemen altında görülen tek sıra mukarnas kornişi; ancak 14 - 15. yüzyıllarda Suriye'de güçlü bir biçimde kendini hissettiren Memluk kültürüyle⁽²⁶⁾ açıklanabilir. Aynı şekilde Karamanoğlu Ali Bey'in 1409 tarihli Niğde Ak Medrese'si portalini süsleyen mukarnaslı kornişin orijini araştırılırken; Karamanlılar'la Memlûk'lar arasındaki sıkı kültürel ve politik ilişkiler hatırdan çıkarılmamalıdır.

Ulu Camii doğu portalinin kavsarası ise tam bir sentez teşkil eder. Mukarnasların sarkıtları için, Osmanlı - Türk Sanatı'ndan başka bir etki kaynağı verebilecek durumda değiliz. Ama, sivri taşkın kemer formulu portal kemerinin sınırladığı kavsaranın, mukarnas dizilerini ve yarım kubbeciği içine alan dilimli kemer ve dilimli yarım kubbecik için birkaç şey söylenebilir:

Herşeyden önce, dilimli kemerin orijini konusunda daha evvel söz ettiğimizi belirtelim. Fakat, bunun portal kompozisyonu içinde uygulanışına bir göz atmak gerekirse; Eyyûbi medreselerinde hissedilen bu form, Sultan Hasan Medresesi'nin (1356/1362) portalinde, 1420 tarihli El-Müeyyed Camii portalinde ve 1474 tarihli Kayıtbay Camii'nde karşımıza çıkar. Bu arada, 1385'de Artuklular tarafından inşa edilen Mardin Zinciriye Portalinde ve Akkoyunlular'ın Kasımiye'sinde dilimli kemeri bulabiliyoruz.

Mukarnasların üzerinde yükselen ve "conca" tabir edilen dilimli yarım kubbeciğe ilk olarak 13. yüzyıl Eyyûbi yapılarında rastlıyoruz. 1223 tarihli Şam Adiliye Medresesi, Halep Zahiriyeye (1220) Medresesi gibi yapılarında sekiz veya oniki dilimli⁽²⁷⁾ olarak denenen "conca" Eyyûbiler vasıtasıyla Memlûklara geçmiş olmalıdır. Gerçekten de eski reproduksiyonlarından anlaşıldığına göre ilk olarak Sultan Baybars Medresesi'nde (1262/63) rastlanan mukarnaslı yarım kubbe, genel kompozisyonlarıyla Suriye portallerine benzerler.⁽²⁸⁾ Yapıların kavsaraları dilimli kemer formu gösterir. Bu tarza,

Zeyneddin Yusuf (1298), Emir Sungur Sadi (1315); Kayıtbay ve El-Müeyyed Camii'leri ile Sultan Hasan portalleri örnek verilebilir.

Portal kavsarasındaki dilimli yarım kubbeciğin, Anadolu'nun en batısındaki tek örneği Selçuk İsa Bey (1374) portalindekidir. Renkli taş işçiliği, mukarnaslı pencere kuruluşları, yüksek beden duvarları ve portalindeki geometrik düğümlü geçmelerle Suriye ve Mısır mimarilerinin özelliklerini yansıtan Selçuk İsa Bey Camii, beylikler dönemi cami mimarisinin ilgi çekici eserlerinden birisidir.

Adana Ulu'nun doğu portalinin polikromik işçiliğine gelince; hiç şüphesiz, yine Suriye ile işe başlamak gerekecek. Fakat, orijini -İslam Sanatı'nda- 6-7. yüzyıllara kadara inen polikromik işçiliğin çok yaygın olarak, geniş bir coğrafya üzerinde uygulandığını unutmayalım. Zengîlerin ve Eyyûbilerin dinî, askerî yapılarının portal, pencere, mihrap gibi öğelerini; aynı şekilde Memlûk cami-medrese, türbe binalarının -mihrap, portal, minare, cephe, pencere... gibi- çeşitli elemanlarını renkli mermer veya taş kaplamalar dekore ediyordu.

Anadolu'da daha Selçuklular devrinde Konya Alaeddin (1220) Camii Karatay Medresesi (1250) ve Sahip Ata Külliyesi'nde geometrik Zengî düğümlüyle birlikte; ayrıca yine Selçukluların Zazadin Han'ında (1237) kendini gösteren polikromik kaplamalar⁽²⁹⁾ Artuklu yapılarında uygulandıktan sonra batıya kaymış ve Selçuk İsa Bey'in portalline konu olmuş; arkasından 1522 tarihli Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nden İstanbul'a sıçrayarak Topkapı Sarayı Harem Dairesi'ne kadar ulaşmayı başarmıştır.

Adana Ulu Camii'nde doğu portalinden başka, pencere pervazlarında, harimin avluya bakan cephesindeki kemer yüzeylerinde (Resim: 7), mihrap önü kubbesinin kasnağında ve minarede renkli taş ve mermer işçiliğine yer verilmiştir. Aynı malzeme ve teknik, yapının mihrabında ve türbe mihrabiyesinde de uygulanmıştır.

Doğu portalline bitişik olarak inşa edilen minarede (Resim: 8) kare kaide üzerine poligonal olarak yükselen gövde, mukarnaslı şerefe altlığıyla

(25) Gabriel, A., *Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale*, Paris. 1940, p. 37; Sözen, M. *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, Türkiye Turling ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul. 1981, s. 119.

(26) Mülayım, S., *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler-Selçuklu Çağı*, Kültür ve Turlizm Bakanlığı Yayınları: 503, Sanat Eserleri Dizisi. 1, Ankara. 1982, s. 62.

(27) Ödekan, A., a.g.e., s. 29 - 30.

(28) Ödekan, A., a.g.e., s. 33.

(29) Mülayım, S., a.g.e., s. 64.

kesilir. Bundan sonrası ise; Güneydoğu Anadolu'da sık karşılaşılan bir kuruluş ortaya koyar. Altı sü-tuncenin taşıdığı külah kısmı, imparator taçlarını andıran bir tepelikle sona erer. Minarenin kaidesindeki yuvarlak profilli madalyon içine açılan dilimli dairevi pencereyi ve dairevi madalyonu biz, Baybars Camii'nde (1266) de buluyoruz. Bundan başka gövdedeki küçük pencercikler, profilli yüzeyel sağır kemerler Memlûk minareleri için karakteristiktir. Gövdede görülen düğümlü bordürler ve Zengî düğümü oluşturan kemer profilleri, Kayıtbay minaresinde daha değişik bir tarzda işlenmiştir. Minare gövdelerini, profillerden oluşan yüzeyel dilimli kemerlerle süsleme geleneği Halep Ulu Camii minaresinden (1090/1094) Hasankeyf ve Mardin minarelerine; bir bölgede hakimdir.

Yapının mihrabı söz konusu edildiğinde, form itibarıyla, Memlûk mihraplarıyla doğrudan bir ilişki kuramıyoruz. Ancak, belki mermer kaplamaları bir dereceye kadar Memlûk Sanatı'nı akla getirir. Bu arada kenar bordüründeki düğümlü kompozisyon, sadece Zengî dekorasyonuna bağlanabilir. Mihrap alınlığındaki çini süslemeler ise, İznik'ten getirilmiş çinilerden oluşur. 1520'de yaptırılan minber için de Zengî etkileri söz konusudur. "Sade fakat zarif minber, mukarnaslı kapısı, rumi kabartmalı ve siyah bordürlü üçgenlerle çevrili yan kanatlarıyla Zengî üslubuna yaklaşıp." (30)

Eserde duvar yüzeyleri ve türbeyi süsleyen çini panolar ise, çoğunlukla 16. yüzyıldan kalmaz. Ancak geç dönemde de çini panoların eklendiği biliniyor.

Görüldüğü gibi, bir 16. yüzyıl eseri olan Adana Ulu Camii, her ne kadar Osmanlı Mimarisi'nin zirveye ulaşarak ağırlığını bütün ihtişamıyla ortaya koyduğu bir dönemde yapılmış da olsa; adeta bu gelişmelerden habersiz bir çevrede yapılmışçasına değişik bir düzen göstermektedir. Yapı, plan özellikleri açısından, daha çok güneydağı Anadolu'da sık uygulanan bir düzen içerisinde, mihrap önu kubbeli şemayı ortaya koyar. Bunun yanı sıra Arap cami geleneğini de çağırıştırır. Aynı durum hacim biçimlenişinde de göze çarpar. Adana Ulu Camii'nde Osmanlı dini yapılarının yükselici karakterini bulamıyoruz. Tıpkı, Suriye, Mısır ve Mağrip camilerinde olduğu gibi yatay bir yöneliş hissedilmektedir. Mihrap önu kubbesi ve türbe mekânının kubbesinin yükselici zorlamaları bu etkiyi biraz hafifletmektedir.

Eser, türbeyle harimin aynı yapı içinde kaynaştırılması, kubbeleri, minare, pencere kompozisyonları bakımından; polikromik işçilik ve bazı mimarî elemanlar nedeniyle Suriye-Mısır; dolayısıyla Zengî-Eyyûbi ve Memlûk etkilerini bünyesinde toplamaktadır. Bu arada Irak bölgesinden, Anadolu

Selçuklu ve Osmanlı Mimarisi'nden gelen unsurlara da yer verilmiştir. Böylesine değişik bölge etkilerini yansıtmaları açısından; Anadolu Türk Mimarisi'nde ünik bir örnek olarak bilinen Adana Ulu Camii'nde, söz konusu sanat çevrelerinden alınan unsurlarla bir "sentez oluşturulmuştur" denilemez. Burada, sadece; Irak, Suriye, Mısır, Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı'dan devşirilen bir takım öğeler; bir bütünlük ya da harmoni kaygusu duyulmaksızın bir araya getirilmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA:

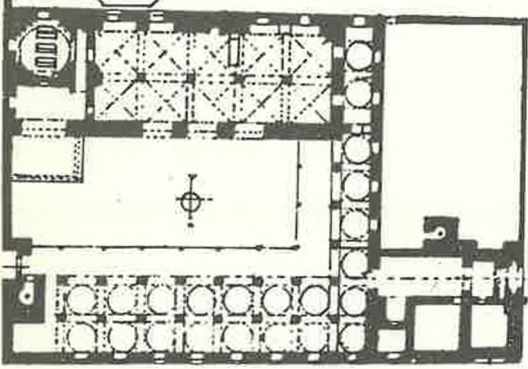
- KUBAN, D., Anadolu Türk Mimarisi'nin Kaynak ve Sorunları, İst. 1965.
- MOLAYIM, S., Anadolu Türk Mimarisi'nde Geometrik Süslemeler - Selçuklu Çağı -, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 503, Sanat Eserleri Dizisi: 1, Ankara. 1982.
- ÖDEKAN, A., Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisi'nde Mukarnaslı Portal Ürtüleri, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, İst. 1977.
- ÖNEY, G., "Anadolu Selçuk Sanatı'nda Ejder Figürleri", Belleten, C. XXXIII, Sayı. 130, T.T.K. Basımevi, Ankara. 1969, s. 171 - 184.
- ÖNEY, G., Anadolu Selçuklu Mimarisi'nde Süsleme ve El Sanatları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara. 1978.
- ÖZTÜRK, S., Adana İlinde Ramazanoğullarına Ait Akça Mescit-Ulu Camii ve Yağ Camii, A.Ü. D.D.C. Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü (Yayınlanmamış Öğrenci Lisans Tezi), Ankara. 1966.
- RUMPLER, M., La Coupole Dans L'Architecture Byzantine et Musulmane, Strasbourg. 1956.
- SÖZEN, M., Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi, Türkiye Turling ve Otomobil Kurumu Yayını, İst. 1981.
- Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara. 1972.
- UZUNÇARŞILI, I. H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri, T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu T.T.K. Yayınları VIII. Dizi-Sa.1, T.T.K. Basımevi, Ankara. 1984 (3).
- ÜLKEN, H.Z., İslam Sanatı, İ.T.Ü. Mimarlık Fak. Yayınlarından No. 140, Teknik Üniversite Matbaası, İst. 1948.
- UNSAI, B., Mimari Tarihi, İ.Y.T.O. Yayınları, Sayı. 53, İstanbul. 1967.
- YETKİN, S.K., İslam Mimarisi, A.Ü. İlahiyat Fak. Türk ve İslam Sanatları Tarih Enstitüsü Yayınları: 2, Doğuştan Ltd. Şirketi Matbaası, Ankara. 1959 (2).
- YETKİN, S.K., Türk Mimarisi, Ankara. 1970 (1).
- YETKİN, S.K., İslam Ülkelerinde Sanat, İst. 1974.
- YILDIZ, F., Adana Kentindeki Cami-Mescitler ve Bunların Dekorasyonu, A.Ü. D.T.C. Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü (Yayınlanmamış Öğrenci Lisans Tezi), Ankara. 1973/ 74.
- ALTUN, A., Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi, Kültür Bakanlığı yayınları: 264, Türk Sanat Eserleri Serisi: 3, İstanbul. 1978.
- ASLANAPA, O., Türk Sanatı, C. II, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, M.E. Basımevi, İst. 1973 (1).
- ASLANAPA, O., Türk Sanatı, Remiz Kitabevi, İst. 1984 (1).

DILAVER, S., Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisi'nde Avlu Gelişimi, K. T. Ü. İnşaat-Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Trabzon, 1976.

GABRIEL, A., Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale, Paris, 1940.

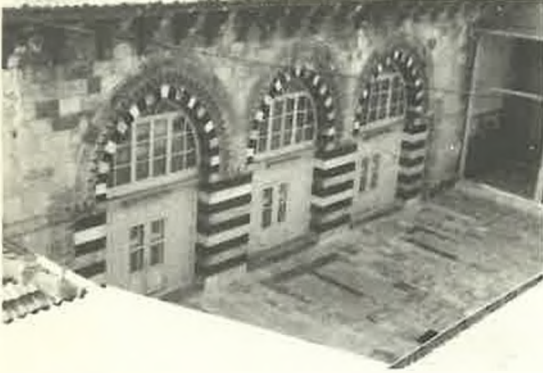
GÜNDOĞDU, H., Türk Mimarisi'nde Figürlü Taş Plastik, İ. Ü. Ed. Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İst. 1979.

KARTEKİN, E., Ramazanoğulları Beyliği Tarihi, Alpay Basımevi, İst. 1979.

RESİM: 1

Adana Ulu Camii Planı (Türkiye'de Vakıf Abideler ..., I'den.

RESİM: 2

Avlu ve harım cephesinden bir görünüş.

RESİM: 3

Örtü Sistemi

RESİM: 4

Revak kubbelerinin Minarenden görünüşü.

RESİM: 5

Kasnaktaki ejder kabartmaları

RESİM: 6
Doğu portalı

RESİM: 7
Harım cephesindeki kemerlerden detay

RESİM: 8
Minare